

بقعه اسماعیل بن جعفر علیه السلام در بقیع و بستر تاریخی آن تا قرن حاضر

حافظ نجفی^۱

چکیده

قبرستان بقیع علاوه بر مزار چهار امام معصوم علیهم السلام، مدفن بسیاری از افراد سرشناس تاریخ اسلام از جمله اسماعیل بن جعفر علیه السلام است. اما اینکه محل دفن اسماعیل دقیقاً در کجای بقیع قرار دارد و چه تحولاتی را از زمان دفن تاکنون شاهد بوده، نیازمند پژوهش در منابع تاریخی است.

در این مقاله نویسنده با استفاده از گزارش‌های منابع تاریخی و سفرنامه‌های حج، این موضوع را بررسی کرده و مشخص شده است که بقعه و مزار اسماعیل که همواره محل توجه شیعیان، خصوصاً فرقه اسماعیلیه، بوده و در زمان کنونی از محل آن در قبرستان بقیع اثر چندانی مشاهده نمی‌شود، تاکنون سه مرحله را پشت سر گذاشته است: مرحله نخست از زمان دفن اسماعیل تا عهد خلفای فاطمی است که اطلاع دقیقی از بقعه اسماعیل در دست نیست؛ مرحله دوم از دوره خلفای فاطمی مصر (حک: ۲۹۷-۵۶۷ ق) تا روی کار آمدن آل سعود که بقعه اسماعیل دارای شکوه و جلال زیادی بوده و زائران از مناطق مختلف برای زیارتش می‌شتافتند؛ مرحله سوم دوران آل سعود که بقاع متبرک بقیع، از جمله بقعه اسماعیل، تخریب شده و قبر اسماعیل به داخل قبرستان بقیع انتقال یافته است.

کلیدواژه‌ها: اسماعیل بن جعفر، بقیع، بقعه، بستر تاریخی، بقیع

مقدمه

آرامگاه اسماعیل یکی از مکان‌های مهم برای عموم زائران، خصوصاً اسماعیلیه، در طول تاریخ بوده است. این آرامگاه به دلیل اتفاقاتی که به لحاظ اجتماعی و سیاسی در طول تاریخ رخ داده، شاهد تحولات زیادی بوده است. در دوره خلفای فاطمی مصر (حک: ۲۹۷-۵۶۷ق)، که امامان فرقه اسماعیلیه بودند، برای مقبره اسماعیل بقعه‌ای با شکوه و عظمت ساخته شد و این بقعه از زمان ساخت تا سلطه آل سعود به مدت صدها سال محل حضور زائران مسلمان، از شیعیان اثناعشری و اسماعیلی، از کشورهای مختلف بوده است.

برهان‌الدین ابن فرحون (م ۷۹۹ق)^۱ بقعه اسماعیل بن جعفر را دارای بارگاهی بزرگ توصیف کرده است. (ابن فرحون، ج ۲، ص ۷۷۶-۷۹۶ به نقل از حیدری، ۱۳۹۹ش، صص ۳۵-۵۳).

حسن بن نوح البهروجی (از نویسندگان هندی) ضریح اسماعیل را در سال ۹۰۴ قمری (۱۴۹۸ م) زیارت کرده است. (دفتری، ۲۰۱۲م، ص ۱۷۵).

عیاشی^۲ (م ۱۰۹۰ق) بقعه اسماعیل را بسیار مفصل توصیف کرده است. به گونه‌ای که در ابتدای ورودی بقعه رواقی وجود داشته که وی لحظاتی آنجا نشسته و حضور زائران در مزار اسماعیل و نحوه زیارتشان را گزارش کرده است؛ از جمله گفته است:

۱. ابوالوفا ابراهیم بن علی بن محمد، ملقب به برهان‌الدین (م ۷۹۹ق)، قاضی، فقیه و طبقات نویس مالکی از علمای قرن هشتم است. وی چندی پس از ۷۳۰ قمری در مدینه متولد شد و در همان شهر به تحصیل پرداخت. مهم‌ترین مرحله زندگی او زمانی بود که در ۷۹۳ قمری قاضی مدینه شد. در آن زمان که از رونق فقه مالکی کاسته شده بود وی برای ترویج آن تلاش‌های بسیاری کرد. (جمعی از نویسندگان، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۱۵۹۳)

۲. ابوسالم، عبدالله بن محمد العیاشی (۱۰۳۷-۱۰۹۰ق) جهانگردی بود که اثر بزرگ *الرحلة العیاشیة* را به یادگار گذاشت. آغاز *الرحلة العیاشیة*، پنجشنبه اول ربیع‌الثانی سال ۱۰۷۲ قمری بوده است.

روافض وقتی وارد مدینه می شوند، گروه گروه به زیارت قبر اسماعیل می شتابند، همان طوری که دیگر اهل بیت را زیارت می کنند و کمتر کسی از آنهاست که به زیارت این مشهد نیاید. (عیاشی، ۲۰۰۶م، صص ۳۸۱-۳۸۰).

اما پس از روی کار آمدن وهابیان در سرزمین حجاز و اتخاذ سیاست تقابل با پدیده زیارت و توسل، بقعه اسماعیل نیز همانند دیگر بقاع متبرک بقیع در هشتم شوال سال ۱۳۴۴ قمری تخریب و آن بقعه و زیارتگاه باشکوه به کلی تخریب شد؛ حتی مقبره اسماعیل هم به دلیل احداث شارع از مکان اصلی، که خارج بقیع بود، به داخل بقیع انتقال داده شد و اکنون اثر چندانی از مقبره اسماعیل در قبرستان بقیع به چشم نمی خورد. بررسی تاریخ بقعه اسماعیل تاکنون محل توجه پژوهشگران بوده است، اما اثری مستقل برای آن در دست نیست. پژوهشگران غالباً ضمن تبیین شخصیت و تاریخ زندگی اسماعیل بن جعفر اشاره کوتاهی به آن کرده اند؛ از جمله:

۱. مقاله «اسماعیل بن جعفر» نوشته حامد قرائتی در دانشنامه حج و حرمین.
۲. بخش مربوط به اسماعیل در کتاب آرمیدگان بقیع نوشته علی اکبر نوایی.
۳. مقاله «اسماعیل بن جعفر» در ویکی حج، ویکی شیعه و ویکی فقه.
۴. مقاله «اسماعیلیان در ایران»، نوشته صابره احمدی موقر.
۵. مقاله «اسماعیلیه در دائرة المعارف بزرگ اسلامی» نوشته فرهاد دفتری.
۶. مقاله «اسماعیلیه در دانشنامه حج و حرمین» نوشته علی اسدی.
۷. مقاله «بقعه اسماعیل فرزند امام صادق (ع)»، نوشته نجمی در میقات حج که البته بیشتر از همه آثار به این موضوع پرداخته است.

در مقاله پیش رو نویسنده با استفاده از گزارش های تاریخی، به ویژه سفرنامه های حج، سیر تحولات تاریخی بقعه اسماعیل بررسی کرده و به سؤال ها و ابهام ها در

زمینه بقعه اسماعیل بن جعفر پاسخ داده است.

بقعه اسماعیل از آغاز تا توسعه آن در عهد فاطمی

از وضعیت بقعه و مزار اسماعیل از زمان دفن تا دوران حکومت فاطمیان مصر (حک: ۲۹۷-۵۶۷ق)، اطلاع دقیقی در دست نیست. آنچه در منابع تاریخی و روایی به آن اشاره شده، دفن وی در بقیع است. طبق گزارش ابن صوفی (م ۴۶۶ق)^۱ اسماعیل بن جعفر (فرزند بزرگ امام صادق علیه السلام) در سال ۱۳۸ قمری (ده سال قبل از وفات پدرش) در عَرِیض از دنیا رفت و در بقیع دفن شد. (ابن صوفی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۰۰) البته زمان های دیگری نیز برای وفات اسماعیل گفته شده است؛ از جمله: سال ۱۳۳ق (ابن عنبه، ص ۲۱۵)، اندکی بعد از سال ۱۳۶ق (دفتری، ۲۰۱۲م، صص ۱۷۶-۱۷۵)، سال ۱۴۳ق، (زِرْکَلِی، ۱۹۸۹ق، ج ۱، ص ۳۱۱)، سال ۱۴۵ق (جوینی، ج ۳، ص ۳۱۱؛ عارف تامر، صص ۱۰۲ و ۱۷۲، مصطفی غالب، بی تا، ص ۱۲۴).

چگونگی حمل جنازه اسماعیل به مدینه و دفن در بقیع در منابع متعدد نقل شده است. (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰۹؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۵۴۶؛ بخاری، ۱۳۸۹ش، ص ۳۴) محل دفن او در جهت غرب آرامگاه عباس (عموی پیامبر صلی الله علیه و آله)، به طرف و خانه امام سجاد علیه السلام معرفی شده است. (مطری، ۱۴۲۶ق، ص ۱۲۱)

بقعه اسماعیل از دوره فاطمی تا آل سعود

اولین گزارش ها در منابع تاریخی بقعه اسماعیل را در خارج از محدوده قبرستان

۱. علی بن محمد علوی عمری معروف به ابن صوفی متعلق به قرن پنجم هجری قمری کتاب *الْمَجْدِی فِی أَنْسَابِ الظَّالِمِیْنِ* را به زبان عربی در موضوع علم الانساب نوشت. مؤلف در این اثر به اعقاب علویان و طالبیان، به خصوص امیرالمؤمنین علیه السلام و فرزندان او، پرداخته و آن را برای مجدالدوله احمد، که نقیب و از خاندان فاطمیان مصر بود، نگاشت.

بقیع و در داخل حصار شهر مدینه معرفی کرده‌اند. پس از ساختن حصار شهر مدینه در حدود نیمه اول سده ششم قمری. به دست جمال الدین اصفهانی (م ۵۵۹ق)،^۱ مزار اسماعیل در رکن شرقی حصار (قلعه مدینه) و در جهت قبله (جنوب) قرار داشت و زائران از دری که از داخل شهر برای آن فراهم شده بود، به این آرامگاه رفت و آمد داشتند. (مطری، ۱۴۲۶ق، ص ۱۲۱).

مطری (م ۷۴۱ق) در کتاب *التعریف بما أنست الهجرة*^۲ درباره بقعه اسماعیل بن جعفر چنین گزارش کرده است:

قبر اسماعیل در یک بقعه بزرگ و سفیدی در سمت غرب بقعه عباس قرار دارد؛ به این صورت که آن بقعه از طرف قبله و شرق، رکن دیوار (سور) مدینه محسوب می‌شده و در ورودی آن از طرف داخل مدینه باز می‌شد. این مزار توسط برخی از خلفای فاطمی مصر، که برخی آنها را پادشاهان عبیدی نامیده‌اند،^۳ ساخته شده است.

۱. جمال الدین اصفهانی معروف به جواد، وزیر حاکم موصل اتابک زنگی بن آق سنطربود که او را در سال ۵۲۸ قمری به وزارت منصوب کرد و سیف الدین غازی نیز او را در وزارت ابقا کرد. او آثار زیبا و چشمگیری دارد؛ از جمله: ساخت دیوار (حصار و سور) در اطراف شهر مدینه (ابن مستوفی، تاریخ اربل، ج ۲، ص ۵۸-۵۹)

۲. التعریف را مطری در سال ۷۴۰ قمری نگاشته است، در برخی از نسخه‌های خطی و چاپی کهن التعریف بما أنست الهجرة ضبط شده است، اما به گفته مصحح کتاب و با توجه به ضبط نام کتاب در مقدمه آن عنوان درست *التعریف بما أنست الهجرة* است. این کتاب معرفی و وصف معالم و مکان‌های فراموش شده شهر مدینه است.

۳. سلطنت خاندان فاطمی‌ها در مصر از سال ۳۰۲ شروع و تا سال ۵۶۴ ادامه داشته است و به مناسبت اینکه نام مؤسس این سلسله «عبیدالله» بوده، به آنان «عبیدیون» نیز می‌گویند. (فرید وجدی، دائرة المعارف، ج ۷، ص ۳۱۴-۳۲۵)

گفته می‌شود عرصه‌ای که مزار اسماعیل در آن واقع شده با همه اطرافش از طرف شمال تا در مزار، خانه [امام] زین العابدین علیه السلام بوده است و میان در اول و در ورودی خود بقعه و مزار چاهی قرار داشت که منسوب به (امام) زین العابدین بوده است و همچنین در طرف غرب مزار اسماعیل، مسجد کوچک و متروکی واقع شده بود که گفته می‌شود آن نیز مسجد (امام) زین العابدین بوده است.^۱ (مطری، ۱۴۲۶ق، ص ۱۲۱).

سمهودی (م ۹۱۱ق) در توضیح سخن مطری درباره بنای بقعه اسماعیل بن جعفر به دست برخی از خلفای فاطمی نوشته است:

کنار در وسط بقعه (همان که روبه روی آن فضای باز وجود دارد و در آن فضا چاهی قرار دارد که مردم از آب آن تبرک می‌جویند) سنگی وجود دارد که در آن نوشته شده است: حسین بن ابی‌الهیجاء این را در سال ۵۴۶ قمری تعمیر نموده است.

سپس می‌گوید: «چه بسا مطری همین را به برخی از خلفای فاطمی نسبت داده است؛ چون حسین بن ابی‌الهیجاء از سوی حاکمان مصر در آنجا بوده است».

وی در ادامه گوید: «سمت راست داخل حصار (سور) مدینه به سوی مزار اسماعیل میان در وسط و در آخر مزار، یک سنگ وجود دارد که در آن سنگ این مطلب حک شده است: باغی که در کنار مزار اسماعیل در قسمت غرب آن وجود دارد وقف شده است به مزار اسماعیل و آن را حسین بن ابی‌الهیجاء وقف نمود».^۲ سپس می‌گوید: «مسجدی که در باغ کنار مزار وجود دارد منسوب به امام

۱. همین مطلب را شیخ احمد عباسی (از مدینه‌شناسان قرن یازده) نیز بدون انتساب به مطری آورده است. (عباسی، عمدة الاخبار فی مدینه المختار، ص ۱۵۸) و کعکی، همین مطلب را با انتساب به مطری آورده است. (کعکی، معالم المدینة المنورة بین العمارة والتاریخ، ج ۳، ص ۱۸۲)

۲. «وَقَفَّ الحَدِيقَةَ التی بجانب المشهد فی المغرب علی المشهد، وَقَفَّهَا ابنُ ابی‌الهیجاء».

زین العابدین است و این مزار در واقع در عرصه خانه امام زین العابدین واقع شده است و مردم از آب آن چاهی که در آن هست به عنوان شفا استفاده می‌کردند». (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۱۰۳) سمهودی که به شخصه، حرم اسماعیل را مشاهده و گزارش کرده از حرم اسماعیل بن جعفر با تعبیر «حرم کبیر» یاد می‌کرده و برای آن سه در معرفی می‌کند:

۱. در جنوب شرقی؛ چون بنای حرم اسماعیل قبل از احداث قلعه مدینه بوده، دیوار قلعه به آن متصل شده است و دری برای حرم از داخل مدینه (داخل سور) برای آن باز شده است.

۲. در وسط که به طرف میدان و خارج قلعه شهر باز می‌شود.

۳. در آخر. در سمت راست ورودی بقعه، میان درب وسط و آخر، سنگی وجود دارد که در آن نوشته است: «باغچه‌ای که در جانب غربی مشهد وجود دارد، وقف بر مشهد است». (همان، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۹۲۰).

در گزارش ابن فرحون (م ۷۹۹ق) آمده است:

قبر اسماعیل بن جعفر در بارگاهی بزرگ بر پایه دیوار شهر قرار دارد و در آن از داخل مدینه باز می‌شود و یکی از پادشاهان بنی عبید مصر آن را بنا کرده است و گفته می‌شود فضایی که این مشهد در آن قرار دارد و اطراف آن، خانه زین العابدین علی بن الحسین (رضی الله عنهم اجمعین) بوده است و بین در اول و بین این مشهد، چاهی منسوب به زین العابدین علی بن الحسین (رضی الله عنهم اجمعین) قرار دارد؛ همچنین در کنار این مشهد، مسجد کوچک مهجوری قرار دارد که گفته می‌شود آن مسجد زین العابدین است. (ابن فرحون، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۷۷۶-۷۹۶ به نقل از حیدری، ۱۳۹۹ش، صص ۵۳-۳۵).

در گزارش سخاوی (م ۹۰۲ق) و عیاشی (م ۱۰۹۰ق) آمده است: «هنگام عبور از پایین دیوار مدینه، وقتی در سمت راست به گوشه دیوار گذر می‌کنی، آنجا بقعه و مزار اسماعیل قرار دارد و در قسمت چپ آن، بقعه بلند و بزرگی هست که مزار عباس در داخل آن قرار دارد». (سخاوی، ۱۴۱۴ق، ص ۴۳، عیاشی، ۲۰۰۶م، ص ۳۷۶)

عیاشی در توضیح مشخصات بقعه اسماعیل می‌گوید: «یکی از مشاهد و مزارها که نزدیک بقیع، ولی داخل در بقیع نیست مزار اسماعیل بن جعفر است. او بزرگ است و در جهت غرب بقعه عباس قرار دارد. آن مزار در حقیقت رکن دیوار (سور) مدینه می‌باشد و قبل از ساخته شدن دیوار بنا گردیده است و به همین جهت در ورودی آن مزار از داخل شهر مدینه است». (عیاشی، ۲۰۰۶م، ص ۳۸۰).

مجلسی نیز از کتاب *تحفة العالم* چنین گزارشی نقل کرده و افزوده است: «دیوار از ساختمان‌های زمان بعضی از خلفای فاطمی مصر است». (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸، ص ۲۹۶)

در برخی از سفرنامه‌های چهارپنج قرن اخیر به زیارت بقیع اشاره شده و از زائران درباره موقعیت مکانی و ویژگی بقعه اسماعیل نیز اطلاعاتی به دست داده‌اند.

در گزارش سفر صفی بن ولی قزوینی (متوفای بعد از ۱۰۹۲ق) در کتاب *انیس الحجاج* آمده است: «همان روزی که وارد مدینه شدیم به زیارت مزارات متبرکه و بقاع مبارکه خارج حصار مدینه رفتیم». وی در بقیع به زیارت چند بقعه و پس از آن به زیارت بقعه اسماعیل بن امام جعفر صادق در بیرون بقیع اشاره می‌کند.^۱

۱. قزوینی پس از پایان سفر حج خود، که در سال‌های ۱۰۸۷ و ۱۰۸۸ قمری انجام داده، متن کتاب *انیس الحجاج* را نگاشته و آن را به *زیب النساء* تقدیم کرده است. نسخه‌ای که مبنای این چاپ است، تنها نسخه این اثر در ایران است که در کتابخانه مجلس (ش ۹۹۱۷) نگهداری می‌شود.

(تقی‌زاده نائینی، ص ۱۶؛ به نقل از قزوینی، ج ۱۵، ص ۶۹۵)

در کتاب *حالات الحرمین*، اثر محمد رفیع الدین مرادآبادی (م ۱۲۱۸ ق) ^۱ درباره قبوری که دارای بقعه بوده به مزار اسماعیل بن جعفر اشاره کرده و گفته است: «بقعه اسماعیل بن امام جعفر صادق، برادر امام موسی کاظم، غرب بقعه عباس درون حصار مدینه است و در صحن آن چاهی است منسوب به امام زین العابدین که از آب آن برای شفای بیماران استفاده می‌شود». (جعفریان، ۱۳۹۵ ش، صص ۲۵۸ - ۲۵۶).
فرشی ^۲ نیز در توصیف مزارهای بقیع همین توضیح را داده و افزوده است: «آن بقعه را ابن ابی هیجا و وزیر عبیدین مصر) در سال ۵۴۰ بنا کرده است». (جعفریان، ۱۳۹۵ ش، صص ۹۹-۹۵).

در سفرنامه حج عبدالرحمان قاری سمرقندی ^۳ به نام کتاب *ارکان الحج و مسافت الطریق قبرستان بقیع*، بیرون از قلعه مدینه و بسیار بزرگ توصیف شده که در نیمی از آن قبری وجود ندارد. میان دیوار قلعه و دیوار جنت البقیع یک کوچه راه است که بقعه حضرت اسماعیل، پسر امام جعفر صادق علیه السلام، بیرون از جنت البقیع در آنجا قرار دارد. ^۴ (جعفریان، ۱۳۹۵ ش، ص ۵۸۸)

۱. محمد رفیع الدین مرادآبادی، فرزند فریدالدین خان، متولد ۱۱۵۰ و متوفای ۱۲۱۸ قمری، از عالمان شهر مرادآباد هندوستان در نیمه نخست قرن سیزدهم است. وی سفرش را، که جمعا «دو سال و دو ماه و دو هفته» بوده، در سال ۱۲۰۱ و ۱۲۰۲ ق انجام داده است. آغاز سفر او سیزدهم محرم ۱۲۰۱ قمری است. ۲. کتاب *ذراع مدینه* میان سال‌های ۱۰۳۷ - ۱۰۴۲ قمری نوشته شده است. در این رساله، که ناقص هم هست، نشانی از مؤلف در ابتدا و انتهای آن وجود ندارد، تنها چیزی که هست، تخلص شاعری است که احتمال زیاد می‌رود خود مؤلف باشد. این تخلص «فرشی» است و سال وفات و مشخصات فردی وی نیز معلوم نیست.

۳. سال وفات ایشان نامعلوم است.

۴. این رساله باید پیش از سال ۱۲۷۷ قمری نوشته شده باشد.

حسام السلطنه (م ۱۳۰۰ق)^۱ نیز در سفر زیارتی به مدینه بعد از زیارت مزارهای بقیع از میان کوچه پشت قبرستان بازگشته و از دروازه قلعه مدینه به بقعه اسماعیل بن جعفر الصادق داخل شده است. ایشان بعد از زیارت اسماعیل به بازدید خانه امام زین العابدین علیه السلام رفته و نوشته است: «از بنای خانه آن بزرگوار ایوان و محرابی باقی بود و چاهی در سمت چپ آن بود که آبش شور بود». (جعفریان، ۱۳۷۴ش، ص ۱۶۰).

در کتاب *منازل قمریه فی سوانح سفریه علی حسین بن السید خیرات علی* (م ۱۳۱۰ق)، که در سال ۱۲۸۹ قمری نوشته شده است، در شمارش قبور بقیع آمده است: «یازدهم بقعه حضرت اسماعیل بن امام جعفر صادق علیه السلام است که در بیرون از دیوار بقیع و متصل به آن است و دیگر بقعه‌ها در داخل بقیع است».^۲ (جعفریان، ۱۳۸۹ش، ج ۲، صص ۷۱۸-۷۱۵)

میرزا محمد حسین فراهانی (۱۳۳۱ق) در بیان مدفونین مشهور قبرستان بقیع به مقبره اسماعیل بن جعفر الصادق اشاره کرده و گفته است: «از این دروازه شهر مدینه، که طرف قبرستان بقیع است، وقتی وارد می‌شوی آنجا بقعه حضرت اسماعیل بن جعفر الصادق علیه السلام است که دارای گنبد عالی، جلوخان و صحن و ضریحی از برنج

۱. سلطان مراد میرزا حسام السلطنه، فرزند عباس میرزا، از چهره‌های برجسته قاجاری در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری است که تا پایان عمر دارای مناصب متعدد و حکمرانی ایالات مختلف بوده است. وی به نقلی پسر سیزدهم عباس میرزا، نایب السلطنه، بود که در ربیع الثانی ۱۲۳۳ هجری قمری متولد شد و در دوم جمادی الاولی ۱۳۰۰ قمری درگذشت و در دارالحفاظ حرم حضرت رضا علیه السلام دفن شد. (جعفریان، *سفرنامه مکه حسام السلطنه*، ص ۱۲)

۲. وی در نهم شوال سال ۱۳۱۰ قمری درگذشت و در مقبره آبا و اجدادی اش در زنگی پور به خاک سپرده شد. *سفرنامه منازل قمریه* اثر این عالم شیعه هندی است که سفرش را از بمبئی به سمت بصره و از آنجا به سمت عتبات آغاز کرده و پس از اقامت چندین ماهه، از مسیر نجف به مکه (راه جبل) راهی حج شده است.

است و متولی و خدای دارد و غالباً زیارتگاه بُحره^۱ و خوجه است. اسماعیل بن جعفر، رئیس طایفه اسماعیلیه، می باشد.^۲ (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ج ۵، صص ۲۴۲-۲۳۷) سیداحمد هدایتی (۱۳۳۴ ش) هم بقعه اسماعیل بن جعفر الصادق را داخل حصار شهر مدینه و بسیار باشکوه معرفی کرده که وی به زیارتش رفته است. طبق گزارش وی علاوه بر جماعت اسماعیلیه، که آن جناب را امام منصوب می دانند و به زیارتش می روند، اهل تشیع (امامیه اثناعشری) نیز بسیار آن حضرت را زیارت می کنند.^۳ (هدایتی، ۱۳۳۴ ش، صص ۱۹۰-۱۸۹).

محمد معصوم، نایب الصدر شیرازی، (م ۱۳۴۴ ق) در توضیح مزارات بقیع دری که به سوی آن باز می شده را «دروازه جنایز» نام برده و نوشته است: «در دست چپ آن، صحن و قبه باروح بزرگی وجود دارد که می گویند از جناب اسماعیل بن امام جعفر صادق علیه السلام است».^۴ (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ج ۵، صص ۴۸۰-۴۷۵).

۱. نگارش صحیح آن بُهره است.

۲. میرزامحمد حسین فراهانی فرزند میرزامهدی محمد مهدی ملک الکتاب فراهانی (م ۱۲۷۰ ت). در شب جمعه چهارم شوال ۱۳۰۲ قمری از تهران حرکت کرده و پانزدهم ربیع الاخر سال ۱۳۰۳ قمری به تهران بازگشته است. بنابراین این سفر ۶ ماه و ۱۱ روز به طول انجامیده است. سفرنامه فراهانی بهترین و منظم ترین سفرنامه های حج است.

۳. سیداحمد هدایتی، فرزند سیدهدایت الله، از اعقاب سیدحسین کرکی (نواده دختری محقق کرکی) است که خاندان آنان از روزگار صفوی تولیت آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام را در اختیار داشتند. وی همراه با مرحوم آیت الله آقای سیداحمد طالقانی روز شنبه ۲۶ شعبان سال ۱۳۳۸ قمری / ۱۲۹۹ ش) به سفر حج رفتند این سفر نزدیک به ده ماه و نیم طول کشید و در نیمه رجب سال بعد به «تهران» بازگشت. (جعفریان، پنجاه سفرنامه حج قاچاری، سفرنامه حج سیداحمد هدایتی، ج ۸، صص ۶۹۰-۶۸۹)

۴. محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، در سال ۱۲۷۰ قمری در شیراز به دنیا آمد. پس از تحصیلات مقدماتی در سال ۱۲۷۸ قمری عازم عتبات شد و در آنجا دروس حوزوی را نزد اساتید برجسته وقت، از جمله: میرزای شیرازی و سیدعلی یزدی، گذراند. سفرنامه نایب الصدر، که خودش آن را تحفة

سید محسن امین (م ۱۳۷۱ق) گزارش متفاوتی را درباره بقعه اسماعیل ارائه داده است. در این گزارش آمده است: «قبر اسماعیل اینک بیرون از بقیع است و بین قبر او و قبرستان بقیع با خیابانی که به سمت حصار شهر مدینه می رود، فاصله افتاده است. احتمالاً قبر او پیش از احداث این خیابان، داخل بقیع قرار داشته است. وهابی ها پس از آنکه بر حجاز سلطه یافتند، قبه و بارگاه باشکوهی را که بر مزار او بنا شده بود، ویران کردند». (امین، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۳۱۶. الخراسانی، ۱۳۸۸ش، ص ۱۰۲) چنان که روشن است، این گزارش خلاف شواهد و نقل های قبلی است که قبر اسماعیل را بیرون قبرستان بقیع مشخص کرده بودند.

از مطالب گذشته روشن می شود که مزار اسماعیل به دو دلیل نسبت به بقیه مزارها از رونق، شوکت و جلال بیشتری برخوردار بوده است:

۱. چون مرقد اسماعیل کنار محوطه ای آزاد و خانه های مسکونی و شخصی، از جمله خانه امام سجاد علیه السلام، قرار گرفته بود که با مرور زمان سمت دیگر آن به صورت باغ و نخلستان در آمده و به همین مرقد وقف شده بود.

۲. نقش مؤثر سلاطین فاطمی که نزدیک به چهار قرن عمدتاً در آفریقای شمالی و مصر و در مقاطعی نیز بر شام و حتی حجاز سلطه داشته اند و به امامت اسماعیل معتقد بودند. طبیعی است آنها هم علاقه داشتند کنار گنبد و بارگاه ائمه بقیع و دیگر امامان و پیشوایان شیعه و اهل سنت در کشورهای مختلف، ساختمان حرم امام و پیشوای آنان نیز از عظمت و شکوه بیشتر برخوردار باشد. (نجمی، ۱۳۸۶ش، صص ۷۵-۷۰).

الحرمین وسعادة الدارین نامیده، مربوط به سفر حج او در سال ۱۳۰۵ قمری است که از شوال این سال آغاز شده و تا صفر سال ۱۳۰۶ قمری، که از حج بازگشت، ادامه یافته است.

در این تصویر نمای کلی مدینه در داخل حصار دیده می شود که همراه با علیم تعیین کننده کوچه بنی هاشم است. این کوچه منتهی به بقعه اسماعیل و سپس به حرم و بقعه مطهر چهار امام معصوم علیهم السلام است.

در این تصویر از نمای نزدیک، کوچه بنی هاشم دیده می شود که در سمت

چپ دیوار، قبرستان بقیع و بقعه مطهر چهار امام معصوم و در سمت راست، دروازه جنوب شرقی شهر مدینه قرار گرفته است. پشت دروازه، ایوان حرم اسماعیل بن جعفر و در نمای دورتر از آن حرم مطهر رسول خدا ﷺ و قبة الخضر و مناره‌های حرم دیده می‌شود.

در این تصویر هم بخشی از حصار مدینه، گوشه‌ای از گنبد بقعه اسماعیل، حرم ائمه علیهم‌السلام و بقیه بقیع دیده می‌شود.

بقعه اسماعیل از آغاز حکومت آل سعود تا کنون

وهابیان در سال ۱۲۲۰ قمری (پس از یک سال و نیم محاصره)، شهر مدینه را به دست گرفتند. (جبرتی، بی‌تا، ج ۳، ص ۹۱). سعود بن عبدالعزیز همه اموال موجود در خزانه‌های حرم نبوی را توقیف کرد و دستور ویران کردن همه بناها و گنبد‌های مدینه، از جمله قبرستان بقیع، را صادر کرد. (مصطفی غالب، ص ۱۰۴؛ ماجری، ۱۴۱۱ق، ص ۸۴؛ جبرتی، بی‌تا، ج ۳، ص ۹۱) به دنبال آن بارگاه چهار امام شیعه اثناعشری و همچنین گنبد منسوب به حضرت فاطمه علیها‌السلام، که بیت الأحزان خوانده می‌شد، از میان رفت یا دچار خسارت جدی شد. (جبرتی، بی‌تا، ج ۳، ص ۹۱). دولت عثمانی لشکری را برای تصرف مدینه و بازپس‌گیری آن از وهابیان فرستاد و در ذی‌الحجه ۱۲۲۷ قمری حکومت بر مدینه را پس گرفت و در سال ۱۲۳۴ قمری دستور بازسازی بارگاه‌ها را صادر کرد.

وهابیان بار دیگر در صفر ۱۳۴۴ قمری به مدینه حمله کردند و خسارت‌هایی را به حرم نبوی و اماکن مذهبی وارد کردند. هفت ماه بعد در رمضان ۱۳۴۴ قمری شیخ عبدالله بن بُلَیْهَد (۱۲۸۴-۱۳۵۹ق) (قاضی القضاة سعودی) وارد مدینه شد و با استفتائی از مفتیان مدینه حکم تخریب قبور را دریافت کرد. در هشتم شوال سال ۱۳۴۴ قمری همه آثار تاریخی قبرستان بقیع، از جمله بقعه اسماعیل، ویران شد.

(بلاغی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۹ و ۴۱؛ ماجری، ۱۴۱۱ق، ص ۱۳۹-۱۱۳؛ امینی، ۱۴۲۸ق، ص ۴۹، نجمی، ۱۳۸۶ش، ص ۵).

حاج سید محمد فاطمی (م ۱۳۶۴ق، ۱۳۲۴ش) در سفرنامه مکه، مزار اسماعیل را داخل حصار مدینه و بیرون از دیوار بقیع توصیف کرده و نوشته است: «در آن زمان بقعه اسماعیل نیز همانند حرم ائمه بقیع تخریب شده بود. از دروازه طرف بقیع که داخل شدیم، طرف راست به فاصله قبر اسماعیل بن جعفر الصادق علیه السلام در یک اتاقی که الان اطراف آن مسدود است قرار دارد و ضریح و آثار قبر را برداشته اند، فقط یک اتاق ساده باقی است».^۱ (جعفریان، ۱۳۹۲ش، ص ۹۹۶).

امینی نوشته است: برابر برخی گزارش ها هنگام احداث خیابان ابوذر در سال ۱۳۹۵ قمری تصمیم گرفتند قبر را از آنجا به داخل بقیع منتقل کنند. دیده شد که جسد اسماعیل تازه و سالم است. سپس آن را داخل بقیع منتقل کردند و نزدیکی قبور شهدای حره و أحد (سمت شرق آن) دفن کردند. (امینی، ۱۴۲۸ق، صص ۲۰-۲۱۹؛ قائدان، ۱۳۸۶ش، ص ۲۹۲)

محمد حسین اشعری، که دو سه سال پیش از انقلاب اسلامی ایران زائر مدینه بوده، به دلیل اینکه محل اسکانشان مُشرف بر بقیع بوده در نیمه های شب متوجه سرو صدایی از بیرون منزل می شود و می بیند که اطراف بقعه اسماعیل ازدحام است. پایین می آید و از علت اجتماع مردم سؤال می کند، پاسخ می دهند: «بزرگان اسماعیلیه را دعوت کرده اند تا در حضور آنها قبر را به داخل بقیع منتقل کنند». بر

۱. سید محمد فاطمی متولد ۱۲۹۴ قمری از رجال برجسته قم و تهران و یکی از استوانه های نظام حقوقی کشور در آستانه مدرن شدن نظام قضایی در ایران است. سفر حج وی، که آغاز آن از سفر عتبات، سپس حج و آن گاه بیت المقدس و در نهایت بازگشت از عراق به ایران است، در سال ۱۳۴۸ق (۱۳۰۸-۱۳۰۹ش) و در دوره پهلوی اول بوده است.

اساس این گزارش متولیان امر در حضور شماری از شیعیان و سادات، خصوصاً بزرگان اسماعیلیه، قبر اسماعیل را از آنجا برداشته و در حوالی جایی که قبر ام البنین است، دفن کردند». (جعفریان، ۱۳۸۶، صص ۴۰۲-۴۰۱).

مرحوم نجفی در کتاب *مدینه شناسی* آورده است:

این مکان پس از برچیده شدن حصار مدینه در دوران سعودی ها خارج از بقیع جای گرفت. فاصله مقبره اسماعیل تا بقعه اهل بیت حدود پانزده متر است. که دقیقاً بعدها مسیر خیابان جدید الاحداث ابوذر شد. پس از احداث خیابان مذکور آثار چهار دیواری بنا پابرجا و مشهور همگان بود و در جریان تعریض خیابان ابوذر، در اواخر حیات ملک فیصل، آن نیز تخریب گردید. (نجفی، ۱۳۸۶ق، ج ۱، ص: ۳۸۸)

حاج مصطفی رشیدی پیشکسوت حج است. او در سن شانزده سالگی (۱۳۳۱ش) اولین سفر حج خود را انجام داده و تا سال ۱۳۸۷ شمسی (زمان مصاحبه با وی که ۷۲ ساله بوده) ۴۵ نوبت به حج تمتع و ۸۱ نوبت هم عمره مشرف شده است. در این مصاحبه در خصوص مکان قبر اسماعیل بن جعفر و انتقال پیکر او مطالبی را بیان داشته است که روشن می کند قبر اسماعیل تقریباً پنج شش متر عقب تر از پله هایی بوده که جلوی بقیع هست و اکنون مردم در آنجا می ایستند و زیارتنامه می خوانند. ایشان می گوید: «قبر اسماعیل در یک اتاق تقریباً سه در چهار، که سقفش هم ریخته بوده، قرار داشته است. آن قبر یک قبر معمولی و حدود سی چهل سانت از زمین بلندتر بوده است. سنگ قبری که لوح باشد روی قبر نبوده، بلکه همانند قبور ائمه علیهم السلام دروش سنگ چین بوده و داخل آن سنگ ها خاک ریخته بودند».

بر اساس گفته رشیدی آن وقتی که ایشان در منزل سادات مدینه ساکن بودند، از طرف دولت سعودی به آنان اطلاع می‌دهند که تصمیم دارند کوچه‌ها را خراب کنند و خیابان را توسعه دهند؛ به همین دلیل باید قبر اسماعیل را به داخل قبرستان بقیع منتقل کنند. به احتمال زیاد این واقعه در سال ۱۳۵۳ شمسی (۱۳۹۴ق) بوده است. عده‌ای از سادات، رئیس سادات و رئیس شیعیان مدینه، که حاج مصطفی رشیدی نیز همراه آنان بوده، برای نظارت به این محل می‌روند. طبق گفته ایشان قبر در یک چهار دیواری قرار داشته است. وقتی دیوار و قبر را خراب می‌کنند، جنازه اسماعیل را ترو تاز و معطر مشاهده می‌کنند. پارچه سفیدی روی جنازه می‌کشند و داخل بقیع، کنار شهدای حره و احد دفن می‌کنند.

بر اساس این گزارش صورت اسماعیل هم معلوم بود، ولی چون خاک رویش نشسته بود، نتوانستند صورت را دقیق ببینند. او می‌گوید: مأموران سعودی مانع شدند کسی عکس یا فیلم بگیرد. بعد از انتقال قبر اسماعیل دولت سعودی بین الحرمین را صاف و سنگ کاری کرد که الآن به صورت مصلی بین الحرمین در آمده است.^۱

البته گزارش آقای محمد صادق نجمی در زمینه محل دفن اسماعیل تفصیل بیشتری دارد. ایشان، که در سال ۱۳۵۳ شمسی (۱۳۹۴ق) به مدینه مشرف شده بود، بقعه اسماعیل را در خارج بقیع و در محاذات قبور ائمه علیهم‌السلام به فاصله پانزده متر از دیوار بقیع مشاهده کرده و نوشته است: وهابیان به هنگام تخریب بقیع هیچ اثری از ساختمان و دیوار آنها باقی نگذاشتند، اما هنگام تخریب ساختمان قبور خارج بقیع، دور این قبور، که در معبر عام قرار گرفته بودند، دیواری کشیدند بدون هیچ در و پنجره‌ای که از جمله آنها قبر اسماعیل بن جعفر بود. این قبر در

۱. قسمتی از مصاحبه با حاج آقای رشیدی که در تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۲ انجام شده است.

محوطه ای کوچک با دیواری به ارتفاع دو و نیم متر قرار داشت. حدود نصف این محوطه در فضای پیاده رو و نصف دیگرش داخل خیابان بود که امروزه این خیابان جزو محوطه و میدان وسیع مسجدالنبی است. پیاده رو نیز به صورت محلی مرتفع در کنار بقیع برای استفاده زائران در آمده است.

او می گوید: «چون دیوار بقیعه هیچ در و پنجره و منفذی نداشت، وضع داخلی آن و کیفیت اصل قبر معلوم نبود و زائران از پشت دیوار و در محوطه پیاده رو به زیارت و دعا می پرداختند و گاهی در اثر ازدحام از طرف مأموران ممانعت به عمل می آمد.» (نجمی، ۱۳۸۶ ش، ص ۳۰۲؛ امینی، ۱۴۲۸ ق، صص ۲۲۱ - ۲۲۰).

نجمی پس از انجام مراسم حج (۱۳۵۳ ش) و بازگشت به ایران، از حجاج مدینه بعد خبری را می شنود که میان علما در سطح وسیعی مطرح می شود. او می شنود که هنگام زیرسازی خیابان غربی بقیع جسد اسماعیل پس از گذشت قرن ها، سالم کشف و داخل بقیع دفن شده است. وی برای کسب اطمینان بیشتر در این موضوع سراغ مرحوم آیت الله آقای حاج شیخ محمد فقیهی رشتی (م ۱۴۱۰ ق - ۱۳۶۸ ش)^۱ می رود که ایشان نیز این خبر را تأیید و تشبیه می کنند. این خبر هم برای حاضران و هم برای آقای نجمی اطمینان بخش بوده و در صحت آن خبر برای وی جای شک و تردید باقی نگذاشته است. (همانجا).

نجمی در سال بعد (۱۳۵۴ ش) باز هم به سفر حج مشرف می شود. او هنگام

۱. مرحوم حاج شیخ عبدالحسین نجفی رشتی، معروف به «فقیهی»، از علمای اعلام و شخصیت های برجسته حوزه علمیه قم، عالمی کامل و فقیهی از بیت فضل و کمال و صاحب شرح بر مکاسب و کفایه است که سالیان متمادی از طرف مرحوم آیت الله العظمی آقای بروجردی در موسم حج برای پاسخ گویی به مسائل شرعی و مراجعات حجاج، عازم حج می شد و پس از ارتحال آن مرجع بزرگ و تا اواخر دوران زندگی خود، به این امر ادامه داد.

زیارت در قبرستان بقیع کنار قبور شهدای حره، که میان عوام به «شهدای احد» معروف است، مشغول خواندن زیارت و عرض ارادت و احترام بوده که متوجه می‌شود در فاصله چند قدمی او یکی از زیارتنامه خوان‌های بومی با گروهی از زائران آفریقایی کنار قبری ایستاده و با صدای بلند می‌خوانند: «السلام علیک یا اسماعیل بن الإمام جعفر الصادق...». ایشان از آنها می‌پرسد: سال قبل که ما مشرف بودیم قبر اسماعیل را بیرون بقیع زیارت کردیم، شما چطور این محل را به عنوان قبروی معرفی می‌کنید؟! آنها می‌گویند: «آری، قبروی قبلاً در همان محل بود ولی در توسعه و زیرسازی خیابان، پیکر او را سالم یافتند و به همین محل منتقل، و در اینجا دفن نمودند». (نجمی، صص ۷۵-۷۰ و ص ۲۷۵)

نجمی در ادامه گزارش خود گفته است: «در اطراف قبر جدید اسماعیل قطعه سنگ‌های بزرگی نصب شده بود و آن را از سایر قبور مشخص و متمایز می‌ساخت و محل دقیق آن در سمت شرقی قبور شهدا به طرف قبر حلیمه سعديه و دقیقاً به فاصله ده قدم معمولی ده متر است و بعد از آن سال‌ها مشخص، مورد توجه و محل دعا و زیارت افراد با اطلاع بوده است. لیکن متأسفانه اخیراً در اثر جابه‌جا شدن قطعه سنگ‌ها و ایجاد پیاده‌رو میان این قبر و قبور شهدا و از بین رفتن نشانه‌های موجود، این نگرانی وجود دارد که مانند قبور شخصیت‌ها و بزرگان دیگر به طور کلی فراموش و از خاطره‌ها محو شود». (همانجا)

چگونگی زیارت اسماعیل و متن زیارتنامه آن

در اغلب سفرنامه‌هایی که زیارت بقعه اسماعیل مطرح شده، زائران فقط به حضور و نحوه زیارتشان اشاره کرده‌اند، اما در اندک گزارش‌هایی به زیارتنامه اسماعیل نیز اشاره شده است:

ابن فرحون (۷۹۹ق) در بیان زیارت مدفونین بقیع آورده است:

مشهد نهم: قبر اسماعیل بن جعفر صادق است. بر آن مشهد می ایستی و می گویی: «السلام علیک یا سیدی اسماعیل بن جعفر الصادق، السلام علیک یا ذا الشرف الباذخ و المجد الراسخ، السلام علیک یا سلالة النبوة، السلام علیک یا شریف الأبوة، السلام علیک یا معدن العلم و الدین، السلام علیک یا ابن عم سید المرسلین، السلام علیک و رحمة الله و بركاته، نفعنا الله بمحبتک و زیارتک». (ابن فرحون، ۱۴۲۳ق، ج ۲، صص ۷۹۶-۷۷۶؛ به نقل از حیدری، ۱۳۹۹ش، صص ۵۳-۳۵).

عیاشی هم در مدینه مشاهده کرده است که گروهی از عراقی ها به آنجا وارد شدند و به اسماعیل سلام دادند؛ از جمله سلام های آنها این بوده است: «السلام علیک یا اسماعیل...» سپس در تعظیم و بزرگداشت اسماعیل مبالغه کردند و گفتند: «نشهد انک علی دین اخیک موسی»^۱ که منظورشان موسی کاظم «رضی عنه» بوده است. سپس گفتند: «و نشهد انک غیر مخالف له متبع لطریقه».^۲ (عیاشی، ۲۰۰۶م، صص ۳۸۱-۳۸۰). لازم به یادآوری است که به احتمال زیاد این زائران شیعیان اثناعشری بوده اند و امامت اسماعیل را قبول نداشته اند. با توجه به اینکه اسماعیل قبل از امامت امام کاظم از دنیا رفته، منظور از تبعیت از دین اخیک، می تواند به معنای پیروی از خط سیر امامت بوده باشد که در جمله بعدی (متبع لطریقه) به آن اشاره شده است.

سلیم خان تنکابنی در توصیف زیارت مزارهای بقیع نوشته است: بعد حضرت اسماعیل بن امام جعفر صادق را زیارت کردیم و این دعا را خواندیم: «السلام علیک یا سیدنا اسماعیل بن امام جعفر الصادق، السلام علیک یا اهل بیت النبوة و معدن الرسالة،

۱. گواهی می دهیم که تو بر دین برادرت موسی کاظم بوده ای (یعنی امامت او را قبول داشتی).

۲. و گواهی می دهیم که تو مخالف با موسی کاظم نبوده، و پیرو راه وی بوده ای.

رضی الله تعالی عنک...»^۱ (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ص ۷۶-۷۲).

متن زیارتنامه اسماعیل

مجلسی در کتاب بحار الانوار متن زیارتنامه‌ای را از سید بن طاووس نقل کرده که اولاد ائمه علیهم‌السلام با آن زیارت می‌شوند و آن عبارت است از:

السَّلَامُ عَلَى جَدِّكَ الْمُصْطَفَى السَّلَامُ عَلَى أَبِيكَ الْمُؤْتَمِنِ الرَّضَا السَّلَامُ عَلَى السَّيِّدَيْنِ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ السَّلَامُ عَلَى خَدِيجَةَ سَيِّدَةَ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ السَّلَامُ عَلَى فَاطِمَةَ أُمِّ الْأَيْمَةِ الطَّاهِرِينَ السَّلَامُ عَلَى النَّفُوسِ الْفَاخِرَةِ بُحُورِ الْعُلُومِ الزَّآخِرَةِ شُفَعَائِي فِي الْآخِرَةِ وَأَوْلِيَائِي عِنْدَ عَوْدِ الرُّوحِ إِلَى الْعِظَامِ النَّآخِرَةِ أَيْمَةَ الْخَلْقِ وَوَلَاةِ الْحَقِّ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الشَّخْصُ الشَّرِيفُ الطَّاهِرُ الْكَرِيمُ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَمُصْطَفَاهُ وَأَنَّ عَلِيًّا وَلِيُّهُ وَمُجْتَبَاهُ وَأَنَّ الْإِمَامَةَ فِي وُلْدِهِ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ نَعْلَمُ ذَلِكَ عِلْمَ الْيَقِينِ وَنَحْنُ لِدَلِكْ مُعْتَقِدُونَ وَفِي نَصْرِهِمْ مُجْتَهِدُونَ. (سید بن طاووس، ۱۳۷۵ ش، ص ۲۶۱، مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۹۹، ص ۲۷۳).

این زیارتنامه که شکل عمومی دارد در مزار برخی از اولاد ائمه که شاخص بودند، بعد از عبارت «أَيُّهَا الشَّخْصُ الشَّرِيفُ...»، اسم آن شخص اضافه شده است؛ مثلاً در زیارت اسماعیل بن جعفر به این صورت نقل شده است: «السَّلَامُ عَلَى جَدِّكَ الْمُصْطَفَى، ... السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الشَّخْصُ الشَّرِيفُ، إِسْمَاعِيلُ بْنُ مَوْلَانَا جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ الطَّاهِرِ الْكَرِيمِ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَمُصْطَفَاهُ...». (مرکز تحقیقات حج، صص ۲۳۸-۲۳۹).

۱. حاجی سلیم خان از خان‌های کرد منطقه تیکان تپه یا تکاب امروزی بوده است. سلیم خان به همراه گروهی دیگر از همراهانش در آغازین روزهای ماه شعبان سال ۱۳۱۰ قمری حرکت و در ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۳۱۱ ق به وطن بازگشته است؛ یعنی سفری نه ماه به طول انجامیده است. شواهدی وجود دارد که سلیم خان باید پیش از سال ۱۳۲۶ قمری درگذشته باشد.

نتیجه‌گیری

از بحث و بررسی‌هایی که در این مقاله پیرامون بقعه و مزار اسماعیل صورت گرفت به دست آمد که اسماعیل در بقیع دفن شده و اینک قبرایشان در نزدیکی قبور شهدای اُحد و شهدای حره قرار دارد. البته قبر اسماعیل فاقد سنگ قبر و هرگونه نشانه است؛ به همین دلیل تنها کسانی که می‌شناسند، ایشان را در این مکان زیارت می‌کنند؛ چنان‌که از منابع متعدد تاریخی و سفرنامه‌ها، به ویژه گزارش‌های شاهدان عینی نقل شد، مزار اسماعیل پیش‌تر بیرون از دیوار بقیع قرار داشته و دارای بقعه باشکوه و معظم بوده که خلفای فاطمی آن را ساخته‌اند و صدها سال زیارتگاه شیعیان و پیروان فرقه اسماعیلیه بوده است. اما در جریان تخریب بقاع متبرک بقیع به دست وهابیان بقعه اسماعیل نیز تخریب و در داخل یک چهاردیواری محصور شد. سرانجام در احداث شارع ابوذر تصمیم گرفته شد که قبر به داخل قبرستان بقیع انتقال داده شود.

منابع

- *. قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
۱. ابن صوفی، علی بن محمد، (۱۴۲۲ق)، *المجدی فی أنساب الطالبین*، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
  ۲. ابن عنبه، احمد بن علی، (۱۳۸۷ش)، *عمدة الطالب*، تحقیق: رجایی مهدی، ناشر: کتابخانه آیت الله مرعشی،.
  ۳. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۷۵ش)، *مصباح الزائر*، تحقیق مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
  ۴. ابن فرحون، ابراهیم بن علی (۱۴۲۳ق)، *ارشاد الناسک الی أفعال المناسک*، تحقیق محمد بن الهادی ابوالأجفان، ریاض، مکتبه العبیکان.

۵. ابن مستوفی، مبارک بن احمد (۱۹۸۵م)، تاریخ اربل، تحقیق و تصحیح صقار، سامی بن السید خماس، عراق، دار الرشید للنشر.
۶. امین، سید محسن (۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م)، اعیان الشیعة، تحقیق حسن الامین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
۷. امینی، محمد امین (۱۴۲۸ق)، بقیع الغرقد فی دراسة شاملة، تهران، مشعر.
۸. بخاری، سهل بن عبدالله (۱۳۸۹ش)، سرالسلسلة العلویة فی انساب السادات العلویة، تحقیق رجایی، سید مهدی، کتابخانه بزرگ آیت الله نجفی مرعشی، چاپ اول.
۹. بلاغی، محمد جواد (۱۴۱۹ق/۱۹۹۸م)، الردّ علی الوهابیة، تحقیق سید محمد علی الحکیم، بیروت، مؤسسة اهل البيت لإحياء التراث.
۱۰. پژوهشکده حج و زیارت (۱۳۹۴ش)، بقیع در آینه تاریخ، تهران، مشعر.
۱۱. تقی زاده نائینی، کتاب بقیع در سفرنامه های فارسی، به نقل از قزوینی، انیس الحجاج، بیست و یک گفتار درباره نسخه های خطی، ج ۱۵.
۱۲. جبرتی، عبدالرحمان (بی تا)، عجائب الآثار، بیروت، دار الجیل.
۱۳. جعفریان، رسول (۱۳۸۹ش)، پنجاه سفرنامه حج قاجاری، «منازل قمریة فی سوانح سفریة، علی حسین بن السید خیرات علی، تهران، نشر علم، چاپ اول.
۱۴. ----- (۱۳۸۹ش)، پنجاه سفرنامه حج قاجاری، «حج نامه سلیم خان تنکابنی»، تهران، نشر علم، چاپ اول.
۱۵. ----- (۱۳۸۹ش)، پنجاه سفرنامه حج قاجاری، سفرنامه مکه: تحفة الحرمین وسعادة الدارین، محمد معصوم نایب الصدر شیرازی»، تهران، نشر علم، چاپ اول.
۱۶. ----- (۱۳۸۹ش)، پنجاه سفرنامه حج قاجاری، سفرنامه مکه: محمد حسین فراهانی، تهران، نشر علم، چاپ اول.
۱۷. ----- (۱۳۹۲ش)، چهارده سفرنامه حج قاجاری دیگر، «سفرنامه مکه فرنگ ناصری، ناصر السلطنه میرزا نصرالله طباطبائی دیبا»، انتشارات علم.
۱۸. ----- (۱۳۹۲ش)، چهارده سفرنامه حج قاجاری دیگر، «سفرنامه مکه حاج سید محمد فاطمی»، انتشارات علم.
۱۹. ----- (۱۳۹۵ش)، شانزده سفرنامه حج صفوی و قاجاری دیگر، «فرشی، ذراع مدینه»

نشر مورخ.

۲۰. ----- (۱۳۹۵ش)، شانزده سفرنامه حج صفوی و قاجاری دیگر، سمرقندی، ارکان الحج و مسافت الطریق، نشر مورخ.
۲۱. ----- (۱۳۹۵ش)، شانزده سفرنامه حج صفوی و قاجاری دیگر، مرادآبادی، حالات الحرمین، نشر مورخ.
۲۲. ----- (۱۳۸۶)، آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران، نشر مشعر.
۲۳. ----- (۱۳۸۹ش)، پنجاه سفرنامه حج قاجاری، «سفرنامه حج سید احمد هدایتی»، تهران، نشر علم، چاپ اول.
۲۴. ----- (۱۳۷۴ش)، سفرنامه مکه سلطان مراد حسام السلطنه، تهران، نشر مشعر.
۲۵. جوینی، عطا الملک، (۱۳۵۵ق، ۱۹۳۷م) تاریخ جهانگشا، به کوشش محمد قزوینی، لیدن.
۲۶. حیدری، مجتبی (۱۳۹۹ش)، «زیارت بقیع در نگاه علمای اهل سنت (با تأکید بر دیدگاه برهان الدین بن فرحون)» میقات حج، شماره ۱۱۱، صفحه ۳۵-۵۳.
۲۷. خراسانی، محمد هاشم (۱۳۸۸ش)، منتخب التواریخ، تهران، چاپخانه اسلامی.
۲۸. دائرة المعارف فرید وجدی، محمد (۱۹۸۰م)، دائرة المعارف القرن العشرين، تصویر دار المعرفة.
۲۹. دفتری، فرهاد (۲۰۱۲)، الاسماعیلیون تاریخهم و عقائدهم، ترجمه سیف الدین القصیر، بیروت، دارالساقی و معهد الدراسات الاسماعیلیه، طبعه الاولى.
۳۰. زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹م)، الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین.
۳۱. سخاوی، محمد بن عبد الرحمان (۱۴۱۴ق)، التحفة اللطيفة فی تاریخ المدينة الشریفة، بیروت، دارالکتب العلمیة، الطبعه الاولى.
۳۲. سمهودی، علی بن أحمد (۲۰۰۶م)، وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، بیروت، دارالکتب العلمیة، الطبعه الاولى.
۳۳. صالحی شامی، محمد بن یوسف، (بی تا)، سبیل الهدی والرشد فی سیرة خیر العباد، تحقیق عدل احمد عبد الموجود و علی محمد المعوض، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۳۴. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷ق)، أعلام الوری بأعلام الهدی، تحقیق قم، مؤسسه آل البيت ﷺ لاحیاء التراث، چاپ اول.

۳۵. عارف تامر، (۱۴۱۹ق، ۱۹۹۸م)، الامة فى الاسلام، دارالاضواء، بيروت، الطبعة الاولى.
۳۶. عباسى، احمد بن عبد الحميد، عمدة الأخبار فى مدينة المختار، المكتبة العلمية المدينة المنورة.
۳۷. عياشى، عبدالله بن محمد، (۲۰۰۶م) الرحلة العياشية، تحقيق سعيد الفاضلى، سليمان القرشى، ابوظبى، دار السويدي للنشر، الطبعة الاولى.
۳۸. غالب، مصطفى (بى تا)، تاريخ الدعوة الاسماعيليه، الطبعة الثانية، بيروت، دارالاندلس.
۳۹. قائدان، اصغر (۱۳۸۶ش)، تاريخ و آثار اسلامى مكه و مدينه، تهران، نشر مشعر، چاپ نهم.
۴۰. كعكى، عبدالعزيز (۱۴۱۹ق)، معالم المدينة المنورة بين العمارة و التاريخ، بيروت، دار و مكتبه الهلال، الطبعه الاولى.
۴۱. ماجرى، يوسف، (۱۴۱۱ق)، البقيع قصة التدمير، بيروت، مؤسسة بقیع لحياء التراث.
۴۲. مجلسى، محمد باقر بن محمد تقى (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، مؤسسة الوفاء، بيروت.
۴۳. محیطى اردكانى، احمد (۱۳۸۴)، سبزپوشان، قم، انتشارات زائر.
۴۴. مدنى، عبدالعزيز (معاصر) (۱۴۱۸ق)، التاريخ الامين لمدينة سيد المرسلين، قم، انتشارات امين.
۴۵. مطرى، جمال الدين محمد بن احمد (۱۴۲۶ق)، التعريف بما انست الهجرة، تحقيق سلمان الرحيلي، دارالملك عبدالعزيز.
۴۶. مفيد، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق) الإرشاد فى معرفة حجج الله على العباد، تحقيق و تصحيح مؤسسة آل البيت، قم، كنگره شيخ مفيد.
۴۷. نجفى، سيد محمد باقر (۱۳۸۶ش)، مدينه شناسى، تهران، مشعر.
۴۸. نجمى، محمد صادق، «بقعه اسماعيل فرزند امام صادق عليه السلام»، ميقات حج: شماره ۲۰، ص ۷۵-۷۰.
۴۹. ----- (۱۳۸۶ش)، تاريخ حرم ائمه بقیع و آثار ديگر در مدينه منوره، نشر مشعر، تهران.
۵۰. هاجرى، يوسف (۱۴۱۱ق)، البقيع قصة التدمير، مؤسسة بقیع لحياء التراث، بيروت. هدايتى، احمد (۱۳۸۴ش) داستان باريافتگان، به كوشش قاضى عسكر، على، تهران، مشعر، چاپ اول.

